

М. Сорока,

аспірант кафедри адміністративного і кримінального права
Дніпровського національного університету імені Олеся Гончара

ДО ПИТАННЯ ПРАВОВОЇ СУТНОСТІ СПРАВЕДЛИВОСТІ: ВІД РЕТРОСПЕКТИВНОГО БАЧЕННЯ ДО СУЧАСНОГО РОЗУМІННЯ

Постановка проблеми у загальному вигляді. Відповідно до Конституції, Україна є демократичною, соціальною, правовою державою. В правовій державі, відповідно до принципу верховенства права, будь – який закон повинен бути справедливим. Але, як свідчить практика, прийняття парламентом України законодавчих актів, а також норм, що в них закріплюються, часто порушують права та інтереси громадян. До того ж, норми, що містяться в прийнятих законах, інколи несправедливо застосовуються в процесі регулювання суспільних відносин. З огляду на це, слушним видається питання про необхідність відновлення справедливості на засадах системи уявлень на справедливе та несправедливе. З цієї точки зору особливої уваги заслуговує питання врахування ідей, поглядів щодо джерел справедливості та її змісту, яка належить до фундаментальних правових і морально – етичних цінностей. Адже, як зазначали мислителі давнини: право – це мистецтво добра та справедливості, а справедливість є найвищою правовою цінністю.

Аналіз досліджень і публікацій. Інтерпретація таких понять, як справедливість, право з метою установлення взаємозв'язку між ними здійснювалась мислителями – філософами ще в Давній Греції: Гомером, Гераклітом, Гесіодом, Демокрітом, Алкідом Елейським, Сократом, Платоном, Арістотелем. Внесок в розкриття витоків і змісту справедливості зро-

били християнські мислителі Августин Блажений і Тома Аквінський.

Різні аспекти феномена справедливості вивчалися низкою мислителів протягом різних історичних епох – Ренесансу, Відродження, Просвітництва, Нового і Новітнього часів, а саме: Лейбніцом, Т. Гоббсом, Дж. Локком, Д. Юмом, К. Гельвецієм, Д. Дідро, Г. Гроцієм, Ж.–Ж. Гусо, Г. Гегелем, І. Кантом та багатьма іншими.

Крім того, різні питання реалізації принципу справедливості у праві вивчалися сучасними українськими науковцями: А. Козловським, О. Гришук, П. Рабіновичем та іншими.

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. На початку третього десятиріччя XXI століття спостерігаються тенденції щодо зміни предмету справедливості у моральній свідомості суспільства, а також незадовільний стан загальної теорії права в сфері розуміння природи справедливості, що зумовлює необхідність у проведенні більш глибоких досліджень еволюції уявлень на сутність справедливості.

Мета статті – висвітлення і узагальнення теоретичних поглядів до сутності справедливості як правового феномену крізь призму необхідності формування сучасної концепції відновлення справедливості.

Виклад основного матеріалу. Ідея справедливості є одним із найбільш значимих концептів в житті суспільства, який відображає став-

лення до дійсності. Проте кожна соціокультурна спільнота в даний період історії оперує своїми моральними уявленнями, тому розуміння стосовно справедливості завжди є історичним і культурно конкретним.... Наукова зацікавленість проблемою справедливості має стабільний характер протягом досить тривалого часу, демонструючи при

цьому розгляд її з різних світоглядних позицій, існування великої кількості теорій справедливості [1].

Термін «справедливість» походить від латинського “justitia” і означає соціально – етичну та морально – правову категорію, один із основних принципів права. Поняття «справедливість» позначає наявність у соціальному світі правових засад і виражає їх правильність, імперативність і необхідність [2].

У новому тлумачному словникові української мови виділено два значення поняття «справедливість»: «1. Правильне, об'єктивне, неупереджене ставлення до кого-, чого-небудь. <...> 2. Людські відносини, дії, вчинки, які відповідають морально-етичним і правовим нормам» [3].

Перші уявлення про справедливість почали формуватися ще в первісному суспільстві. Справедливість, як зазначає Р. Станіславів, почала проявлятися як первинна реакція міфологічної свідомості на нерівність у розподіленні життєвих благ, яка виникла у зв'язку з розвитком ієрархії в первіснообщинному суспільстві, із поділом його на певні соціальні групи [4].

Первинні артефакти розуміння змісту справедливості можна знайти в міфах, адже справедливість як суспільний феномен виник разом із міфом. Відомо, що міф – це найдавніша форма відображення та пояснення світу природи і людини, в якому уособлюється світогляд людини, спроби пояснення сутності різноманітних явищ дійсності, певні ідеологічні засади суспільного життя [5]. При цьому в міфі вперше закріплюються

уявлення про мораль, справедливість, рівність, свободу, відповідальність як основу взаємодії між людьми. Серед цих явищ особливе місце належить справедливості, оскільки вона виступала орієнтиром, на основі якого оцінювалися вчинки особи під кутом зору добра і зла, шкоди чи користі для спільноти. І, як слушно зазначила М.А. Бурдоносова, з часом вектор цієї соціокультурної регуляції продовжило право, оскільки саме право почало оцінювати поведінку особи з позицій бажаності чи небажаності для суспільства [6].

Необхідно відзначити, що підходи до змісту справедливості або несправедливості (змісту «образи») у різних народів і в різні часи були різними, а в деяких випадках і взаємовиключними. Так, уособленням правди, справедливості та правосуддя у стародавніх єгиптян виступала богиня Маат. Вона вважалася дочкою бога Ра і внаслідок такого статусу брала участь у створенні світу через знищення хаосу та встановлення порядку (справедливості). Згідно з давньоіндійськими міфами, боги, являючись джерелами влади правителя, разом з тим і самі продовжують залишатися суддями у межах як людського, так і інших світів. В інших міфологемах, наприклад, поширених у Стародавньому Китаї, уособленням і водночас відповідальним за справедливість виступає імператор Піднебесної, тому його влада носить безумовно надприродний, сакральний характер, а розгалужений державний апарат чиновників при китайському імператорі лише допомагав «сину Неба» керувати згідно з «небесною волею» [1].

Перша письмове підтвердження про взаємозв'язок справедливості і права, що дійшла до наших часів, зафіксовано в Законах Ур – Намму. За давньою традицією Закони Ур – Намму починаються з преамбули, яка змальовує добрі діяння царя, «що встановив в країні справедливість, вигнав зло і чвари, ... щоб сирота

не був відданий [під владу] багатого, вдова не була віддана [під владу] сильного, людина сикля [сикль – дрібна монета, тут бідний] не була віддана людині міни [міна – більша грошова монета] [7]. Пізніше, в кодексі законів давньовавилонського царя Хаммурапі справедливість у формі таліону (відплата рівнем за рівне) отримала закріплення в статтях Кримінального права [7].

Подальший розвиток уявлень про справедливість відбувався в античній Греції, спочатку також в міфологічній свідомості, а з часом і у працях давньогрецьких філософів.

За часів міфологічної свідомості в культурі стародавніх греків право і справедливість, хоча і були тісно пов'язані між собою, але розрізнялися термінологічно: справедливість (теміс) – безумовна основа і принцип права як сформованого звичаю, звичаєвого права; звичаєве право (теміс) є певною конкретизацією вічної справедливості (діке), її прояву і дотримання між людьми справедливості – зазначає Б.А. Бурданосова [6].

Мислителі Стародавньої Греції намагалися віднайти джерела справедливості. Її витoki вони вбачали в космосі або божественному, ідеальному світі; в природі, або земному, людському бутті. Так, у поемі Гомера «Ілліада», Зевс постає як верховний захисник загальної справедливості (діке) і карає тих, хто чинить насильство й несправедливо судить [8]. Давньогрецький мислитель Гесіод у своїх поемах також дотримується позиції щодо божественного походження справедливості. Також він висунув положення про єдине коріння та основи справедливості й закону. Він першим вжив поняття «право по природі», або природне право (фесеї), і поняття «право, встановлене людьми» (номо), іншими словами, позитивне право [9]. Геракліт вважав, що началом справедливості є логос, тобто божественний світовий порядок, що досягає ідеалу.

Він здійснює керівництво Богами і людьми, саме божественний логос визначає божественну справедливість, оскільки «для Бога все є справедливим, прекрасним і добрим, тоді як люди одне вважають справедливим, а інше – несправедливим» [10].

Демокріт визначає об'єктивну природу справедливості, яка є невіддільною від природи і виражає її сутність [10]. «Те, що вважається справедливим, – вказував Демокріт, – не є справедливим; несправедливим в той же час є те, що протирічить природі» [11]. Демокріт підкреслив, що справедливість носить практично – дієвий характер, тобто виступає не тільки у сфері належного, але і у сфері суцього [1]. Відповідно, вчинки і дії штучних, утворених людьми органів мають містити природну справедливість [12].

Природна основа справедливості, яка міститься в самій природі людини і людському суспільстві, була означена софістами. Основний принцип поглядів софістів проголосив Протагор: «Людина – міра всіх речей: для існуючих – що вони існують, для неіснуючих – що вони не існують» [13]. Алкідам Елейський виходив з того, що, незважаючи на нерівні здібності людей, права, дані їм природою, завжди однакові. Справедливість полягає в тому, щоб зберігати баланс природних прав, реалізованих у відносинах між людьми. Справедливість в такому розумінні і повинна лежати в основі правових норм, створюваних людиною. Таким чином, Алкідам Елейський виходив з того, що право є інструментом досягнення соціальної гармонії, і, внаслідок цього, вважав право необхідною умовою і однією з форм існування справедливості [14].

В подальшому, як зазначає К. П. Горбенко, ідея справедливості поступово трансформується від органічної складової міфологеми космічного Порядку до самостійного принципу регуляції суспільних відносин. Концепти «справедливість як поря-

док» та «справедливість як відплата» змінюються на концепти «справедливість як рівність» і «справедливість як чеснота». І пов'язана така зміна з діяльністю Афіїнської школи та її найвідоміших представників – Сократа, Платона, Арістотеля [15].

Сократ повчав, що справедливість – це стрижень, навколо якого має обертатися життя людини. Без добродієних вчинків життя втрачає сенс. При цьому дотримуватися чеснот, за Сократом, означало мати знання про них. Так, основними чеснотами є розумність, поміркованість, сміливість та справедливість. Справедливість, на думку Сократа, полягає у дотриманні людиною мудрості, істинного знання, порядку речей, слідування космічним законам. Справедливість абсолютно необхідна для окремої людини в якості чесноти, але вона також лежить в основі побудови справедливої держави [15]. І неписані божественні закони, і писані людські закони мають на увазі, за Сократом, ту саму справедливість, що не просто є критерієм законності, але по суті тотожна з нею [16].

Таким чином, Сократ справедливість ототожнював із законністю та обґрунтував раціональну основу ідеї справедливості.

Подальший розвиток і поглиблення античної філософсько-правової думки пов'язано із Платоном. Перед Платоном постало завдання уточнити значення концепту справедливості.

Розглянувши різні аспекти феномену «справедливість», Платон констатував, що справедливість є однією з чотирьох добродієностей (поряд з мудрістю, мужністю та розсудливістю) ідеальної держави [1].

У третій книзі «Держави» Платон наводить таку дефініцію: «справедливість – це умиротвореність душі в самій собі і впорядкованість частин душі як одна щодо іншої, так і в цілому; здатність підпорядковуватися в житті закону; властивість, завдяки якій той, хто нею володіє, пере-

вагу надає тому, що здається йому справедливим; розподільча здатність, що виділяє кожному своє по достоїнству; рівність в співжитті; здатність коритися правильним законам» [17]. Платон вказує, що існує два рівні справедливості: перший наданий богами і природою, другий встановлений людьми у вигляді звичаїв і законів. Природна справедливість виявляється в тому, що кращий вище гіршого і сильний вище слабшого. В суспільстві люди встановлюють закони і звичаї. Вони можуть суперечити природі, але їх необхідно дотримуватися, адже без цього неможливе існування суспільства [18].

Як зазначають В. М. Трубніков і О.Є Скакун, в своєму діалозі «Закони» Платон розглядає справедливість як «належну міру», певну рівність. При цьому, він розрізняє два види рівності: «геометрична рівність» (рівність за гідністю і чеснотами) і «арифметична рівність» («рівність міри, ваги і числа»). Пояснюючи зміст та кого розрізнення, Платон зауважує, що «для не рівних рівне стало б нерівним, якби не дотримувалася належна міра». «Геометрична рівність» – це «найкраща рівність»: «більшому вона приділяє більше, меншому – менше, кожному даруючи те, що відповідно до його природи» [18].

Інший давньогрецький філософ Арістотель у своїх працях «Етика» та «Політика» справедливість розглядає під різними ракурсами. Проте, сумірність як принцип організації розумної рівноваги постає у нього як основне поняття, що характеризує справедливість. Те, що є сумірним, те є й справедливим [19].

Арістотель розрізняє всезагальну справедливість, яка породжується самою природою, та суспільну (або громадську) справедливість, яка є результатом людської діяльності. При цьому природна справедливість залишається вищою, ніж справедливість за законом [15]. Справедливість – це така чеснота, в силу

якої кожний володіє тим, що йому належить [20]. Як набута якість душі і риса характеру, справедливість є найбільшою з чеснот (у співвідношенні з мужністю, помірністю, щедрістю, великодушністю і т. д.) і належить до предмета етики; у цьому аспекті справедливість – частина чесноти. Але в справедливості є й інший аспект, що виражає відношення однієї людини до інших; у такому сенсі справедливість являє цілу чесноту в людських взаєминах і належить до предмета політики [19].

Соціальні витоки справедливості Арістотель пов'язує з виникненням і розвитком полісу, держави. «Поняття справедливості, – пише він, – пов'язане з уявленням про державу, оскільки право, що служить мірилом справедливості, є регулюючою нормою політичного спілкування» [19].

Соціальна (громадська) справедливість поділяється на два роди. Перший – це те, що відповідає закону, який існує в суспільстві. Особливість справедливості першого роду – бути справедливим по відношенню до самого себе. Фіксуючи цей рід справедливості, Арістотель фактично поєднує концепти «справедливості як відплати» (за законом) і справедливості як чесноти. Закони служать базовими регуляторами життя полісу, їх виконання громадянами є вищою, «досконалою» чеснотою. Другий рід справедливості передбачає прояв справедливості по відношенню до іншої людини, тобто йдеться про соціальний вияв справедливості, яка лежить в основі взаємин між людьми [15].

Арістотель виокремлює також корегуючу (комутативну) справедливість, спрямовану на збереження громадського порядку і загального добробуту, та дистрибутивну, пов'язану з розподілом, – це принцип, згідно з яким кожна людина повинна мати належну йому частку ресурсів. Тут Арістотелем задіюється концепт «справедливості як рівності».

Погоджуємося з думкою В.М. Трубінікова, О.Є. Скакуна, які відзначають, що справедливість Арістотелем розумілася деколи дуже розширено. Справедлива людина зобов'язана враховувати інтереси суспільства. Але справедливість припускає і відповідальність суспільства перед особою, яка має право оцінити громадські порядки в певних ситуаціях як несправедливі. Інакше кажучи, справедливість є міра відповідності між змістом того або іншого вчинку і його оцінкою в громадській думці. Недаремно справедливість часто зіставляють із об'єктивністю, тобто такою оцінкою різних дій, відносин, розподілів, при якій не виділяється, абсолютизується чий – небудь інтерес (іншої приватної особи, соціальної групи тощо) [18].

В епоху еллінізму політико – правова забарвленість концепту «справедливість» поступається етичній. Стоїки, скептики, епікурейці, кініки, неоплатоніки, кіренаїки зробили свій оригінальний внесок у скарбницю філософської спадщини. Щодо концепту «справедливість», то найбільшої розробки він отримав у Епікура.

Справедливість за Епікуром, визначається угодою між людьми, які не повинні шкодити один одному. Необхідно жити так, аби не викликати гніву інших людей [2]. Справедливість, яка походить від природи, являє собою угоду про корисне – з метою не шкодити один одному й не зазнавати шкоди. Для кожного місця й часу є власна справедливість, власне природне уявлення про неї. Загальним для всіх мінливих «справедливостей» є те, що вони являють собою по суті, угоди про загальну користь для учасників відносин. Головним критерієм справедливості є корисність певного діяння для задоволення потреб у взаєминах людей. Запорукою справедливості у правилах взаємного спілкування є закон, який за власною природою виражає справедливість. У той само час, коли видається закон, який, як покаже

практика, не йде на користь взаємному спілкуванню людей, то він не є справедливим, тобто не є правом [1].

Нового імпульсу переосмислення поняття «справедливість» набуло у Стародавньому Римі. Представник давньоримської філософії Цицерон на думку якого, сутність категорії «справедливість» полягає в тому, що «вона віддає кожному своє і зберігає рівність між ними». Закони природи, на думку Цицерона, повинні бути критеріями справедливості людських законів. У зв'язку з цим, Цицерон вказує на можливість існування несправедливих законів, тобто таких, які не відповідають законам природи [21].

Цицерон формулює загальновідому вимогу принципу справедливості: «Під дію закону повинні підпадати всі». Справжній, істинний закон являє собою, розумне положення, що відповідає природі та поширюється на всіх людей. Це постійне та вічне положення, що, наказуючи, – закликає до виконання обов'язків; забороняючи, – відвертає від вчинення злочинів; але воно є нічим без потреби, не наказує чесним людям і не забороняє їм та не впливає на безчесних, щось їм наказуючи або забороняючи. Не можливо пропонувати повну або часткову відміну такого закону, не дозволено скільки – небудь обмежувати його дію, неможливо відмінити його цілком [21].

Виникненню середньовічної філософії передували ряд змін у світоглядній орієнтації тодішнього суспільства. Християнство стало пануючою ідеологією в Європі і прагнуло знайти філософське обґрунтування своїх основних ідей [13].

Християнська парадигма джерелом і гарантом справедливості проголошує Бога. «А хто ж, як не Ти, Господь наш, солодкий витік справедливості, Котрий кожному віддасть за його вчинки (Мф. 16, 27) і серця скорботного і смиренного не принизить (Пс. 50, 19)» – зазначено у «Сповіді» Августина Блаженного [22]. Спра-

ведливість у Августина Блаженного визначається через категорію свободи особистості, що розуміється як діяльність людини відповідно до розумно пізнаної необхідності. Відповідно, уся несправедливість є наслідком помилок людського розуму, невірної інтерпретації як тварного, так і вищого Блага. Обов'язок кожної людини полягає у подоланні в собі прагнень скоїти несправедливий вчинок, тобто согрішити. Якщо ж вона порушує цей обов'язок, вона зменшує кількість тварного блага, чим скорочує ступінь присутності Бога на Землі. Злочинець, який порушив Божі заповіді, знаходиться поза юрисдикцією Бога, тому покарання були набагато жорстокішими, ніж шкода, реально заподіяна злочинцем. Останній аргумент вважається грішником, адже він відкриває шлях злу, Сатані. Цим пояснюється перевага репресивного права над реститутивним, спрямованим на відшкодування збитків [23]. При цьому, змістилищем справедливості Августин вважав Град Божий, адже справедливість це природний закон, який тотожний божественному закону, і тлумачення закону повинне бути винесено за сферу звичайного людського розуміння і бути предметом особливої теологічної дисципліни [24].

Розвинув теологічне вчення Августина Блаженного Тома Аквінський. Він справедливість визначає як узгоджене з природним законом відображення божественності і мудрості в людському розумі. Багато в чому процес пізнання справедливості залежить від правильного тлумачення Святого Письма і вчення церкви. Пізнання смислів божественної справедливості є ірраціональним і здійснюється, за допомогою інтуїції та пов'язаних з нею екстатичних станів. Розуміння справедливості в християнській державі буде перебувати в гармонії з законом, що диктується розумом [25].

Тома Аквінський розрізняє вічний закон (*lex aeterna*), природний (*lex naturalis*), людський (*lex humana*),

божественний закон (*lex divina*), одкровення. Вічне право укладено в самому Бозі, і по суті, є тотожним з ним. Природне право – сукупність правил вічного права, віддзеркаленого в людських головах, відбитого в них. За Аквінатов, людська поведінка підпорядкована дії природного закону. При цьому «природа» займає нижчі щаблі в ієрархії проявів буття, як, наприклад, «порох», з якого Бог виліпив Адама. Людині слід намагатися переборювати в собі природні потяги, тваринні пристрасті, шукаючи свій шлях до Бога, а отже – й до справедливості. Коли природний закон перестає відповідати вищому божественному закону він перестає бути законом як таким. Відповідне, тлумачення справедливості слід винести за межі звичайного людського розуміння і зробити предметом особливої теологічної дисципліни [23].

Для Августина Блаженного, і для Томи Аквінського справедливість виступає однією з головних чеснот людського життя, яка, проте підпорядкована любові до Бога. Крім того, саме християнські мислителі звернули увагу на морально – емоційні складові справедливості як чесноти, зокрема на совість, яка тлумачилася ними як не тільки як «голос божий», але і як показник духовних якостей людини. Отже, хоча Бог встановлює справедливі закони функціонування Всесвіту, проте саме від людини залежить, в якому світі – справедливому або несправедливому – вона буде існувати. Але не тільки совість, але безкорисливі діяння, як вважають релігійні філософи, є проявом такої чесноти як справедливість [26].

Окремий інтерес представляють особливості розуміння справедливості як філософської та правової категорії в епоху Відродження та Реформації.

У цей період людина постає як вища цінність та онтологічна реальність. Це обумовило необхідність розширення розуміння змісту поняття «справедливість», зокрема у контек-

сті її функціональної ролі в системі правового регулювання.

Епоха Відродження заклала нове бачення ідеї справедливості, яка значно відрізнялася від усіх попередніх. Стрімкий розвиток природознавства вплинув на концепцію справедливості, заклавши в її основу універсальні докази геометрії та математичну точність і достовірність результатів. Представниками таких нових ідей вважаються Р. Декарт, Б. Спіноза, Лейбніц [18]. Зокрема, Лейбніц розглядав справедливість як властивість права і виділив два види справедливості: 1) універсальну справедливість, яка в якості правила морального вдосконалення вимагає «жити чесно»; 2) партикулярну справедливість, яка вимагає дотримання двох правил – «відплачувати кожному своє» і «нікому не шкодити». На думку Лейбніца, існує два різновиди партикулярної справедливості: 1) розподільча справедливість за правилом «відплачувати кожному своє», яке застосовується в сфері публічних відносин відповідно до міри добродітності, позитивних якостей тих або інших індивідів; 2) зрівнювальна справедливість обмінного характеру за правилом «нікому не нашкодити», що діє в сфері приватних відносин, де всі люди рівні і значення має не особа, а її конкретні дії. Реалізація в сфері земного життя вимог партикулярної справедливості за допомогою примусових законів держави є, відповідно до підходу Лейбніца, частковою реалізацією вимоги універсальної справедливості «жити чесно». Повна ж реалізація цієї вимоги здійснюється в сфері досконалої держави під управлінням Бога, де все справедливе існує в дійсності. Де ніяке добро не залишається без відповідної винагороди, а ніяке зло – без відповідного покарання. Лейбніц зазначає: «суспільне щастя полягає не тільки в тому, щоб ми не страждали, але і в тому, щоб ми працювали для спільного блага, яке потім нам повертається» [27].

Епоха Просвітництва привнесла нове бачення змісту справедливості, зокрема громадянське суспільство вимагало проголосити інститут власності феноменом, що відповідає установам справедливості. Проте в поглядах мислителів цього часу спостерігаються певні відмінності.

Так, Т. Гоббс доводив, що справедливість є правило розуму, що забороняє нам робити що небудь, що згубне для нашого життя, з чого виходить, що справедливість є природний закон [28]. В своєму третьому природньому законі, він зазначає, що люди повинні виконувати укладені ними угоди, без чого угоди не мають жодного значення і є лише порожніми звуками. Саме у цьому природньому законі полягають джерела і витoki справедливості. Оскільки там, де не було попереднього укладення договору, не було здійснено жодного права; кожна людина має право на все і, відповідно, жодна дія не може бути несправедливою. Визначенням несправедливості є не що інше, як невиконання договору. А все, що не є несправедливим, є справедливе [28].

Тобто справедливість, на думку Т. Гобса, – це незмінна воля давати кожній людині її належне. Отож, там, де немає власного, тобто власності, немає несправедливості, а там, де немає організованої примусової влади, тобто, де немає держави – немає і власності, оскільки там усі мають право на все. Тому там, де немає держави – немає несправедливості. Природа справедливості, отже, полягає у виконанні угод (договорів), що мають обов'язкову силу, не обов'язкова сила договорів розпочинається лише зі встановленням державної влади, достатньо сильної, щоб змусити людей до виконання своїх угод, із чим збігається також початок власності [28]. Відповідно, у Т. Гоббса справедливість – це «підпорядкування законам», «постійне прагнення поважати право»,

«здійснене відповідно до права». Домовленість між людьми – це джерело справедливості.

Інший представник просвітництва, Дж. Локк в своїй роботі «Досвід про закон природи» вказує, що справедливість – це головний закон природи і основа будь-якого суспільства. Справедливість – це складна ідея, в якій існують ідеї особистості і власності. Справедливість – це відповідне ставлення не лише до закону, а й до особистості, до власності іншого. При цьому – відновлення справедливості – це завдання кожного індивіда окремо, який в такому випадку є суддею, який відділяє справедливість від несправедливості, і як наслідок, вирішення вказаного завдання прямо залежить від його знань, здібностей і волі відновлювати справедливість [29]. Дж. Локк розглядає справедливість – як те, що відповідає моралі й поняттям добра, а несправедливість – те, що не відповідає [30]. Таким чином, джерелом справедливості є природний стан людини, який полягає в свободі людини від будь-якої влади на землі, котра може стояти над людиною.

Представник філософії XVIII ст. шотландський філософ Девід Юм вбачав справедливість у суспільному проживанні людей, тобто в суспільстві як такому. Він писав: «Якби люди жили поза суспільством, власність не була б відома і ні справедливість і несправедливість ніколи б не існували [31]. Справедливість повинна підтримуватися в суспільстві державою. «Покора, – писав Д. Юм, – це новий борг, який необхідно винайти, щоб підтримати борг справедливості; і узи справедливості повинні бути доповнені узами вірнопідданості. У Д. Юма, справедливість – це підтримка порядку і стабільності; це корисна всім взаємодія; чеснота, яка виникає в процесі формування громадянського суспільства – відповідно її джерелом є громадянський мир. Філософ стверджує, що почуття справедливості є неприродним для людини,

бо воно штучно виникає як результат домовленостей: почуття справедливості є неприродним для людського духу, виникає штучно із домовленостей між людьми [31]. З одного боку, держава мусить виступати регулятором справедливості (на основі закону примушувати громадян її дотримуватися), а з іншого, – дотримання закону має бути моральною потребою людини [32].

Питання джерел і змісту справедливості набула подальшого дослідження у філософії французьких просвітників. Зокрема К. Гельвецій витоки справедливості пов'язував із правом сильнішого. Щоб не було такого протистояння між громадянами у боротьбі за власність, К. Гельвецій вводить поняття рівноваги сил. Її збереження має лежати в основі законотворчої діяльності: «Дотримання справедливості передбачає наявність рівноваги сил між громадянами. Збереження цієї рівноваги є вершиною мистецтва законодавства» [33]. На його думку, досконале законодавство має водночас примушувати людину бути справедливою й зберігати рівновагу у взаємовідносинах. Справедливість у суспільстві, на думку К. Гельвеція, має забезпечувати влада, а тому він писав: «Справедливість за своєю природою має владу, необхідну для приборкання пороків і для примушування людей до цієї чесноти» [33]. Влада має обмежувати людські пороки, примушувати людину бути справедливою [32]. Отже, зміст справедливості він вбачав в дотриманні взаємних зобов'язань.

У дослідженні проблеми справедливості К. Гельвецій вносить новий аспект, уводить поняття рівності та ієрархії, а саме – справедливість є певною мірою між рівністю та ієрархією. Справедливість залежить від внеску, який людина робить до загального блага: чим більший внесок вона здійснює, тим на більшу винагороду може претендувати від держави й суспільства [32].

Інший французький філософ Дені Дідро витоки справедливості вбачав в почуттях людини. «Почуття справедливості та несправедливості є так само для нас природним, як і наші афекти, і ця якість є одним з елементів нашої організації» [34] – він зазначав. Але, Д. Дідро усвідомлював, що людський розум є безсилим щодо природних почуттів людини: «Дивна непокірність нашого розуму, особливо коли мова йде про природні почуття та первинні поняття, такі як справедливість і несправедливість» [34]. Він доводив, що людина не повинна йти за своїми емоціями та почуттями, розум має підпорядковувати їх собі. Філософ визнавав, що проблема справедливості є основою людського буття, а будь-які відхилення, що виникають на основі приватного інтересу чи раптової пристрасті, не повинні порушувати проблему справедливості [34].

Ідея справедливості знаходить своє відображення і у представників школи «природного права». Представники цієї школи визначали право через природні права людей, при цьому справедливість вбачають в ідеалі, яка призводить до поваги закону. Так, Г. Гроцій в широкому розумінні ототожнював право зі всім, що не суперечить справедливості [34], а якщо щось їй суперечить, то це є ганебно. Походження права як справедливості Г. Гроцій знаходить у природі людини як розумної істоти, а не у волі нормотворця чи певної суспільної впливової групи. «Суспільною чеснотою» є справедливість, яка продовжується у рівноправності.

Розуміння справедливості Ж.Ж. Руссо також визначається через природну рівність людей. Він наголошує на спільності всіх земних благ і рівному їх розподілі. Спільна воля людей формується як результат угоди між ними і є виразником універсальної справедливості. Спільна воля передбачає «повне відчуження кожною особистістю всіх своїх прав на користь спільноти... з почуттям глибокої моральної

відповідальності й колективізму» [35]. Тобто, відмова від частини приватного на користь колективного – це є справедливість у суспільстві. Основою будь – якої законної влади серед людей можуть бути лише угоди. «Безсумнівно, існує всезагальна справедливість, яка походить від розуму, але ця справедливість, щоб бути прийнятою нами, повинна бути взаємною... Необхідні, отже, угоди та закони, щоб об'єднати права та обов'язки і повернути справедливість до її предмета» [35].

Представник німецької класичної філософії І. Кант розробив проблему справедливості, права, держави та закону. І. Кант вважав: «Людина дуже рано набуває почуття справедливості, однак дуже пізно або взагалі не набуває поняття справедливості». На противагу почуттю, поняття справедливості не може бути набуто людиною на основі лише індивідуального досвіду. Тому, відсутність почуття справедливості є станом неповноліття. Він стверджував: «Неповноліття означає неспроможність користування власним розумом без керівництва когось іншого». Тому подолати стан неповноліття здатен лише розум. На думку мислителя, «вік просвітництва» здатен вивести людину зі стану неповноліття [36].

І. Кант запропонував два види справедливості: моральну і правову. Людина здатна робити добро не тільки заради корисливих міркувань, а й заради самої ідеї добра, з однієї тільки поваги до етичного закону і обов'язку. Моральність можлива тільки за умови вільного вибору, якщо людина не має свободи, її рішення може виявитися вимушеним [18].

В суспільстві є права справедливість, яка повинна упроваджуватися в суспільстві примусовим чином, і лише тоді можливо розраховувати на її здійснення, реалізацію моральної справедливості. У І. Канта справедливість – це категоричний імператив (правило поведінки), що існує через раціональну природу і розгляда-

ється ним як благо. Тому, покарання злочинця справедливе, оскільки виявивши бажання погано поводитися з іншими людьми, злочинець, як людина розумна, цим самим проголошує як слід поводитися з ним. І. Кант наводить три основні формулювання категоричного імперативу: 1) перше з них вимагає «дій згідно тільки такій максимі, керуючись якою ти в той же час можеш побажати, щоб вона стала загальним законом; 2) не роби іншим нічого такого, що ти сам захотів би зазнати з боку інших; 3) забороняється розглядати інших людей як засіб досягнення власної (хай найвищої і суспільнозначущої) мети: «дій так, щоб ти завжди ставився до людства і в своїй особі, і в особі всякого іншого як до мети і ніколи не ставився до нього як до засобу [18].

Отже, І. Кант вважав, що справедливість треба шукати не в природі людини й навіть не в умовах, у яких вона живе, а виключно в поняттях чистого розуму.

У філософії Нового часу ідея справедливості знаходить тісний зв'язок з ідеєю свободи. Так, Г. В. Ф. Гегель доводив, що конституція, в якій «розумна воля доходить до свідомості й розуміння самої себе», і є «... існуюча справедливість як дійсність свободи і розвитку її розумних визначень» [37]. Формами конкретизації свободи є: абстрактне право, мораль, моральність. Ідея права (справедливість) яка і є свободою, розгортається в межах держави і права, і сфера об'єктивного духу постає як ідеальна правова діяльність [37].

Вже в Новітній час австрійський юрист Ганс Кельзен прийшов до висновку, що «справедливість логічно непізнана», що вона є «іраціональним ідеалом» [38].

Серед сучасних дослідників всеосяжний системний аналіз категорії справедливості провів у своїй фундаментальній монографії «Теорія справедливості» Дж. Роулз. В ній автор намагається узагальнити й проана-

лізувати принципи справедливості, які «для базисної структури суспільства є об'єктами вихідної угоди». Справедливість Дж. Роулз розглядає як цінність, що визначає основні соціальні інститути, забезпечує спосіб втілення прав і обов'язків, характеризує соціальну структуру суспільства, визначає розподіл суспільного співробітництва. Тому, всі політичні, юридичні рішення мають узгоджуватися з нею [39].

Українська правова школа сучасності також внесла значну роль у розуміння справедливості та права. Розуміє справедливість через права людини А. Козловський: «Справедливість – це завжди суб'єктивність, вона розуміється передусім як проекція власних інтересів. Навіть загальні інтереси, нав'язуванні суб'єкту, не сприймаються ним як справедливі, якщо суперечать його особистим інтересам» [39].

О. Гришук стверджує, що «Справедливості ж, як основній правовій цінності належить визначальна роль у розумінні права, побудови його інститутів у формулюванні вимог, що ставляться перед правовим регулюванням відносин у сучасному суспільстві. Відповідно процес конвергенції справедливості права здатний виступити гарантією ефективності права, а отже, підтвердити його цінність як найбільш дієвого соціального регулятора» [40].

Тенденцію визнання справедливості засадою та принципом права можливо простежити в працях П.М. Рабиновича, який, прогнозуючи майбутній соціально – демократичний тип права, визначає його як систему формально обов'язкових загальних норм фізичної поведінки, які встановлені або санкціоновані соціально – демократичною державою, виражають волю більшості населення країни – трудівників – власників, спрямовані на врегулювання суспільних відносин відповідно до цієї волі та загальносоці-альних потреб і реально забезпечують максимальне здійснення та захист осно-

воположних прав людини, спільнот і об'єднань на засадах свободи, справедливості, солідарності [41].

Висновки. Справедливість як універсальна правова і морально ціннісна категорія цікавила мислителів на всіх етапах людської історії.

У різні часи вона тлумачилася по-різному. В античній філософсько – правовій думці справедливість становить онтологічну основу закону та права. В Середньовіччі справедливість – існує тільки в Граді Божому. В Новий час ідеї мислителів відмежовують божественне походження права та вважають, що справедливість міститься в природі самої людини, де розум є її основним благом, доводять право рівності людей. Сучасники позиціонують справедливість через реалізацію процедурної діяльності, вимог формальної справедливості та доводять пов'язаність та нероздільність справедливості та права. Саме справедливість визначає мету права, виявляє його сутність формує образ права та забезпечує виконання призначення права. До того ж, нині у полі філософських і культурологічних досліджень значно актуалізується проблема зміни соціокультурної парадигми сучасності, на основі якої вибудовуються нові координати культури як ціннісно – смислової реальності, однак цінність справедливості для суспільства залишається непорушною, оскільки виступає тим орієнтиром, на який рівняються, оцінюючи вчинки особи під кутом зору добра і зла, шкоди чи користі для суспільства.

Зазначено, що кожна соціокультурна спільнота в даний період історії оперує своїми моральними уявленнями, тому розуміння стосовно справедливості завжди є історичним і конкретним. Відзначено, що перші уявлення про справедливість почали формуватися в первісному суспільстві, а первинні артефакти розуміння змісту справедливості можна знайти

в міфах. Підкреслено, що підходи до змісту справедливості, або несправедливості у різних народів і в різні часи були різними, а інколи взаємовиключними. Наголошено, перше письмове підтвердження про взаємозв'язок справедливості і права, що дійшли до сьогодення датується Законами Ур – Намму в Давньому Єгипті. Вказано, що в античній Греції було закладено основи сучасного розуміння витоків і змісту справедливості. Описано погляди на виникнення та змісту справедливості таких давньогрецьких мислителів як: Гомер, Демокрит, Алкідам Елейський, Сократ, Платон, Арістотель, Епікур. Встановлено, що нового імпульсу переосмислення поняття «справедливість» набуло у Стародавньому Римі, зокрема в поглядах Цицерона. Встановлено, що виникнення християнства обумовило зміну поглядів на витоки і зміст справедливості, які обґрунтували Пвгустин Блаженний і Тома Аквінський. Розглянуто погляди на сутність справедливості Лейбніца як представника епохи Відродження. З'ясовано, що епоха Просвітництва привнесла нове бачення на зміст справедливості. Охарактеризовано уявлення на природу справедливості таких представників епохи Просвітництва: Т. Гоббса, Дж. Локка, Д. Юма, К. Гельвеція, Д. Дідро, Г. Гроція, Ж.–Ж. Русо. Визначено особливості поглядів на справедливість в Новий час представників нвмецької філософії: І. Канта і Г.В.Ф. Гегеля. Вказано на висновок Г. Кельзена щодо неможливості логічно пізнати справедливість. Зазначено, що серед сучасних дослідників всеосяжний системний аналіз категорії справедливості провів Дж Роулз. Встановлено, сучасники позиціонують справедливість через реалізацію процедурної діяльності, вимог формальної справедливості та доводять пов'язаність та нероздільність справед-

ливості та права. Саме справедливість визначає мету права, виявляє його сутність формує образ права та забезпечує виконання призначення права. Зазначено, що українська правова школа сучасності також внесла значну роль у розуміння справедливості та права, а саме такі її представники як А. Козловський, О. Грищук, П. Рабінович.

Ключові слова: справедливість, генеза справедливості, уявлення про справедливість, витоки справедливості, зміст справедливості.

Soroka M. On the issue of the legal essence of justice: from retrospective vision to modern understanding

It is noted that each socio-cultural community in this period of history operates with its own moral ideas, therefore the understanding of justice is always historical and specific. It is noted that the first ideas about justice began to form in primitive society, and the primary artifacts of understanding the meaning of justice can be found in myths. It is emphasized that approaches to the content of justice or injustice in different peoples and at different times were different, and sometimes mutually exclusive. It is emphasized that the first written confirmation of the relationship between justice and law that has reached the present dates from the Laws of Ur – Nammu in Ancient Egypt. It is indicated that the foundations of the modern understanding of the origins and content of justice were laid in ancient Greece. The views on the origin and content of justice of such ancient Greek thinkers as: Homer, Democritus, Alcidas of Elea, Socrates, Plato, Aristotle, Epicurus are described. It has been established that the reinterpretation of the concept of «justice» gained a new momentum in Ancient Rome, in particular, in the views of Cicero.

It was established that the emergence of Christianity led to a change in views on the origins and content of justice, which were substantiated by Pogustin the Blessed and Thomas Aquinas. Views on the essence of justice of Leibniz as a representative of the Renaissance are considered. It was found that the Enlightenment era brought a new vision to the meaning of justice. The idea of the nature of justice of such representatives of the Enlightenment era is characterized: T. Hobbes, J. Locke, D. Hume, K. Helvetius, D. Diderot, G. Grotius, J. – J. Rousseau. The peculiarities of the views on justice in the New Age of the representatives of German philosophy: I. Kant and G.V.F. Hegel. The conclusion of H. Kelsen regarding the impossibility of knowing justice logically is indicated. It is noted that among modern researchers, a comprehensive systematic analysis of the category of justice was conducted by J. Rawls. It is established that contemporaries position justice through the implementation of procedural activity, requirements of formal justice and prove the connection and inseparability of justice and law. It is justice that determines the purpose of the law, reveals its essence, forms the image of the law, and ensures the fulfillment of the purpose of the law. It is noted that the modern Ukrainian legal school also played a significant role in the understanding of justice and law, namely such representatives as A. Kozlovskiyi, O. Hryshchuk, P. Rabinovych.

Key words: justice, genesis of justice, concept of justice, origins of justice, content of justice.

Література

1. Сумченко І.В. Філософські концепції справедливості: особливості інтерпретації. Філософія і політологія в контексті сучасної культури. 2012. Вип. 4(2). С. 212–218.
2. Юридична енциклопедія. Т. 5. Київ : 2003. 733 с.

3. Справедливість. Новий тлумачний словник української мови: у трьох томах / Укладачі: В. Яременко, О. Сліпушко. Т. 3. Київ : Аконт, 2006. 927с.
4. Станіславів Р. Ретроспективний огляд поняття справедливості. Актуальні проблеми філософії та соціології. 2017. Вип. 20. С. 124–126.
5. Захарченко М.В., Погорілий О.І. Історія соціології (від античності до початку ХХст.). Київ : Либідь, 1993. 336 с.
6. Бурданосова М.А. Генеза справедливості як основоположного принципу права. Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції. 2021. № 2. С. 4–6.
7. Юридична енциклопедія: в 6 т./ редкол. : Ю.С. Шемшученко (голова) та ін. Київ: Українська енциклопедія, 1998. Т. 2 : Д – Й. 1999.744с.
8. Гомер Іліада. Харків : Фоліо, 2023. 416 с.
9. Гесіод. Діла і дні / пер. І. Франка. Франко І.Я. Зібрання творів: У 50 томах / Редкол.: Є. П. Кирилук (голова) та ін. Київ: Наукова думка, 1977. Т.8. С. 349-382
10. Дзвобань О.П. Справедливість як правова цінність: концептуалізація феномену. Вісник Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого». 2015 № 1. С. 102–113.
11. Завальнюк І. Генеза філософсько – правового феномена справедливості судового розгляду в конституційному праві. Юридичний вісник. 2021. № 2. С. 36–46.
12.Грень Н.М. Справедливість як основа права на справедливий суд. Вісник Національного університету «Львівська політехніка». Серія : Юридичні науки. 2015. № 824. С. 233–237. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/vnulpurn_2015_824_38
13. Філософія: Навч. посібн. / Л. В. Губерський, І. Ф. Надольний, В. П. Андрущенко та ін.; За ред. І. Ф. Надольного. Вид. 4, стереотип. Київ : Вікар, 2004. 516 с.
14. Hook S. Naturalism and democracy. In Naturalism and the human spirit. New York, 2004.
15. Горбенко К.П. Еволюція концепції справедливості в античній філософії. Вісник Донецького національного університету. Серія: філософські науки. 2016. № 1. С. 7–20.
16. Момот М.О. Концепції справедливості в античній філософії права та їх сучасна інтерпретація. Адвокат. 2009. № 3. С. 34–38.

17. Платон. *Держава*. Львів : Апріорі, 2021. 461 с.
18. Трубніков В.М., Скакун О.Є. *Принцип справедливості з позиції філософії*. Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна. Серія Право. 2015. Вип. 20. С. 13–20.
19. Арістотель. *Політика*. Київ: Основи, 2000. 239 с.
20. Нікомахова етика. Київ : Аквілон – Плюс, 2002. 480 с.
21. Цицерон Марк Тулій. *Діалоги: Про державу. Про закони*. Київ : Наукова думка, 2006. 224 с.
22. Святий Августин. *Сповідь*. Львів : Свічадо, 2021. 356 с.
23. Горбенко К. П. *Особливості уявлень про справедливість усередньовічній філософії*. Філософія. Людина. Сучасність : Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції з міжнародною участю, присвяченої 80-річчю заснування Донецького університету (м. Вінниця, 4–5 квітня 2017 р.): тези доповідей. Вінниця : ТОВ «НіланЛТД», 2017. С. 32–34.
24. Augustine Saint. *City of God*. Penguin. 2003. 1184.
25. Тома Аквінський. *Коментарі до Арістотелевої «Політики»* / Пер. з латини О. Кислюк; авт. передм. В. Котусенко. 2-е вид. Київ : Основи, 2003. 796 с.
26. Гусарєва О.С. *Ідея справедливості у праві: історичний аспект*. Альманах права. 2012. Вип. 3. С. 144–147.
27. Андреев Д. *Природне право у працях Лейбніца*. Юридична. Україна. 2012. № 5. С. 12–15
28. Гобс Т. *Левіафан*. Пер. з англ. Київ : Дух і Літера, 2000. 606 с.
29. Locke J. *Essays on the law of Natur. Political Essays led by M. Glode*. Cambridge: Cambridge University Press, 2002. P. 79–134.
30. Locke J. *An Essay Concerning Human Understanding*. London : Oxford University Press, 2008. 816 p.
31. Г'юм Д. *Трактат про людську природу*. Київ : Всесвіт, 2003. 552 с.
32. Сабадуха М.В. *Проблема справедливості у філософії Просвітництва в контексті розбудови європейських держав та формування громадянського суспільства*. Вісник Національного авіаційного університету. Серія : Філософія. Культурологія. 2016. № 1. С. 116–120. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Vnau_f_2016_1_30
33. Гельвецій К. *Про людину, її розумові здібності та її виховання*. Київ : Основи, 1994. 416 с.
34. *Філософія права* / Бандура О.О., Вовк В.М., Гвоздік О.І. та ін. Національна академія внутрішніх справ. URL: https://www.naiu.kiev.ua/books/mpr_fil_prava/index.htm
35. Руссо Жан-Жак. *Про суспільну угоду, або принципи політичного права* / Пер. з фр. та ком. О. Хома. Київ : Port-Royal, 2001. 349 с.
36. Кант, Іммануїл. *Критика чистого розуму* / Пер. з нім. та приміт. І. Бурковського. Київ : Юніверс, 2000. 504 с.
37. Гегель Г. В.Ф. *Феноменологія духу*. Харків : Фолио, 2019. 476 с.
38. Кельзен Г. *Чисте Правознавство*. З додатком: *Проблема справедливості* / Переклад з німецької Олександра Мокровольського. Київ : Юніверс, 2004. 496 с.
39. Роулз Дж. *Теорія справедливості*. Основи, 2002. 822 с.
40. Козловський А. А. *Справедливість як гносеологічний принцип права*. Ерліхівський збірник. 2002. Вип. 3. Чернівці : ЧНУ, 2002. С. 11–17.
41. Грищук О. В. *Конвергенція справедливості і права: філософсько-правовий аспект: [монографія]* / О. В. Грищук, З. А. Добош. Хмельницький : Хмельницький університет управління та права, 2013. 268 с.
42. Рабінович П. М. *Основи загальної теорії права та держави*. Вид. 10-е, доп. Львів : Край, 2008. 224 с.

